



The Ruling Nature of Childbearing with Regard to Parental Conflicts and the Motivational Reasons for Couples' Refusal to Have Children

Naser Ashouri¹, Mansour Gharibpour², Seyed Mahdi Jokar³, and Davoud Hassanpour⁴

1. Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Yasouj University, Yasouj, Iran. Email: naserashoori65@gmail.com
2. Corresponding author, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Yasouj University, Yasouj, Iran. Email: ma.gharibpour@gmail.com
3. Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Yasouj University, Yasouj, Iran. Email: m.jokar@yu.ac.ir
4. Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Yasouj University, Yasouj, Iran. Email: hassanpour.davood@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 17
December 2024
Received in revised form 16
February 2025
Accepted 19 March 2025
Available online 04
April 2025

Keywords:

right of childbearing,
necessity of the nature of
the contract,
conflicts of childbearing,
reasons for refraining from
childbearing,
ruling nature of
childbearing.

ABSTRACT

Objective: One of the important challenges in the family field is the issue of childbearing. Whether childbearing is a right or a ruling can be the basis for decision-making in various legal issues related to the family. The present study was conducted with the aim of examining the opinions of famous Imamiyyah jurists on the legal nature of childbearing, the conflict of this right with other spousal rights, and the motivational reasons for couples' refusal to have children.

Method: This research was conducted using an analytical-documentary method, and by examining written jurisprudential-legal sources, it analyzed the evidence and various perspectives in this field.

Results: The results of the investigations showed that childbearing is a right.

Conclusion: Some jurists have assigned the right to have children to women, and others to men. Each of the jurists has tried to cite evidence to prove their opinion, but the evidence for both views is subject to criticism. The perspective that seems comprehensive is that the right to childbearing is a shared right between spouses. This view can be strengthened by considering the diyah (blood money) being established for the one who performs 'azl (coitus interruptus), whether man or woman; the recommended status of marrying a fertile woman; and the lack of explicit Quranic verses and narratives indicating the obligation of childbearing. This perspective, considering Islamic custom and as a natural right of men and women, reduces disagreements about the legal nature of childbearing.

Cite this article: Ashouri, Naser., Gharibpour, Mansour., Jokar, Seyed Mahdi., & Hassanpour, Davoud. (2025). The Ruling Nature of Childbearing with Regard to Parental Conflicts and the Motivational Reasons for Couples' Refusal to Have Children. *The Islamic Journal of Women and the Family*, 13 (1), 126-143.
<http://doi.org/10.22034/IJWF.2025.17664.2191>



© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22034/IJWF.2025.17664.2191>

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

Childbearing, as one of the main goals of the family system in Islam, has always been emphasized by the verses of the Holy Quran and the narratives of the innocents. Verses such as verse 21 of Surah Rum and verse 1 of Surah Nesa emphasize the importance of the survival of the human race and the role of children as a divine blessing. In addition, in verse 223 of Surah Bagharah, women are introduced as a field for childbearing, which indicates the high position of this issue in religious teachings (Tabarsi, 1953; Javadi Amoli, 2006). However, in today's world, challenges such as marital disputes, economic issues, and changing social attitudes have reduced the desire to have children. In this research, the nature of the ruling on childbearing, its religious evidence, and the reasons for avoiding this right have been examined with a jurisprudential-legal approach. The main research questions are as follows:

- Is childbearing a divine ruling or a right for couples?
- In the event of a conflict between the right to have children and other rights, which one takes precedence?
- What are the reasons why some couples turn away from having children?

Method

This research was conducted using a descriptive-analytical method and based on jurisprudential sources, verses of the Quran, narratives, and Iran's subject laws. The data were collected through a review of jurisprudential books, interpretations of the Quran, and related research. Moreover, Imamieh jurists' opinions such as Mohaghegh Damad, Allameh Heli, and Shahid Thani were used to analyze the nature of the right to have children and its conflicts. In the section on the causes of the decrease in childbearing, empirical research and religious sources were applied.

Results

1. The nature of childbearing: right or ruling?

- The right of childbearing: Most jurists believe that childbearing is a right, not a divine ruling. Being a right means that couples can abandon or limit it, but they cannot deny it in general. The reasons of this group include the permissibility of abortion (prevention of pregnancy) and the possibility of making childbearing a condition in the marriage (Mohaghegh Damad, 1986; Katouzian, 2011).

- The ruling of childbearing: Some, such as Katouzian (2014), believe that childbearing is a ruling, because it cannot be abandoned and is rooted in human nature. But, this view faces problems, because being a right does not necessarily mean pure abandonment (Fazel Lankarani, 2009).

2. Inferring the right of childbearing from the marriage

Childbearing is not a requirement of the essence of the marriage, because the marriage is not invalid without it (Najafi, no date; Mousavi Khomeini, 2000). There is a difference of opinion regarding the necessity of applying the marriage: Some jurists, such as Shahid Thani, believe that childbearing is the wife's right and the man cannot prevent pregnancy without her consent (Ameli, 1992). The famous view of jurists is that childbearing is a common right of the couple and in case of disagreement, the right of the husband takes precedence, unless the wife has stipulated in the marriage (Allamah Heli, 1992).

3. Conflict of the right to childbearing with other rights

- Conflict of the right to childbearing with the right to fetal health: A child does not have the right to be born inherently or to be born healthy, and parents are legally immune from birth

problems, because this immunity is due to the dominance of morals and religious values in the family (Afshar Ghouhani and Izanlou, 2014; Abedi et al., 2015). Even in narratives, such as the Hadith of Imam Sadegh, a hostile view of parents - even if they are oppressors - is considered undesirable (Koleini, 2008, vol.2, p.39). However, this immunity does not give permission for parents to be negligent in protecting the right to life and health of their children (Ghodrati, 2021), and according to the rule of negation of harm, parents are obliged to respect the rights of the fetus (Ghadiri and Nikkar Cheninjani, 2018). The legislator also emphasizes the need for fetal health in Article 23 of the Family Protection Law (2012) and obliges the Ministry of Health to monitor dangerous diseases that affect the fetus, which indicates the priority of the right to fetal health over the rights of parents in jurisprudence and law.

- Conflict between the right to have children and the right to divorce:

The opinions of jurists regarding the permissibility of divorce differ; Some have considered it permissible, citing narratives such as the Hadith of Mohammad ibn Muslim (Hor Ameli, 1983, vol.20, p.149), which considers divorce to be at the husband's disposal. On the other hand, some have considered divorce to be forbidden, citing narratives such as the Prophet's prohibition of divorce without the wife's permission (Ahmad ibn Hanbal, 1995, vol.1, p.31) and describing it as "hidden murder" (Ahmad ibn Hanbal, 1995, vol.6, p.361). There are some problems with the evidence for prohibition, including the weakness of the document and the narratives' reference to dislike, as well as the lack of exclusiveness of the purpose of marriage in childbearing. In the event of a dispute between the spouses regarding pregnancy, according to the generality of the verse of Harth and the evidence of authority, the man's right takes precedence, unless the wife has stipulated in the marriage (Tabatabaei Yazdi, 1989, vol.2, p.769). If the husband wants to use the dismissal and the wife is against it, if there is no condition in the marriage, the husband's right takes precedence (Tabatabai Yazdi, 1989).

- Conflict between the right to have children and the right to sexual enjoyment:

According to Paragraph 13, Article 8 of the Iranian Family Protection Law, approved in 1974, not having children can cause hardship and embarrassment for the wife, especially in cases of infertility or physical disability of the couple (Ghodrati, 2021). In such cases, a conflict arises between the woman's right to motherhood and the man's right to sexual enjoyment, which jurists disagree about. Akhound Khorasani (2003) believes that it is not necessary to endure hardship, even if another hardship is greater, but this opinion has been criticized for not distinguishing between personal and public gratitude (Ansari, 1999; Husseini Behsoudi, 2001). Finally, with the cancelation of the rule of hardship, some, such as Mohaghegh Damad (1986), suggest referring to the primary rulings such as the man's authority, but given the importance of respecting women and the temporary nature of sexual pleasures, the waiver of man's right can be an appropriate solution. In the conflict between the wife's right to motherhood and the husband's right to enjoyment, the right to motherhood is preferred due to the temporary nature of sexual pleasures (Ghodrati, 2021).

- Conflict of the right to have children with the interests of society:

Note to Article 23 of the Family Protection Law, based on the diagnosis of the Ministry of Health, obliges the government to prohibit procreation in cases where a dangerous illness of the couple causes harm to the fetus. This article resolves the conflict between the right to have children and social interests by prioritizing the prohibition of high-risk pregnancies. Some raise objections as to how one can grant rights to an unborn fetus. In response, by citing the rule of harmlessness and the views of some jurists such as Naeini and Sheikh Ansari (Gharavi Naeini, 1954, vol.3, p.420), possible harm can be prevented, although some believe that the rule of harmlessness does not include non-existent things. Finally, with rational justification and public interest, prohibiting risky childbearing is justified in order to prevent future harms.

4. Causes of the decrease in the desire to have children

- Economic reasons: Inflation and livelihood problems are among the most important factors in the decrease in childbearing (Sadeghi Hassanvand, 2017).
- Women's employment: Employment outside the home and the pressures resulting from it have reduced the desire to have children (Kazemi, 2010).
- Women's education: Increasing education is associated with delaying the marriage and reducing the number of children (Arjmand Siahpoush and Boroumand, 2016).
- Feminist thought: Western thoughts that denigrate the role of motherhood have affected women's attitudes (Tabatabaei, 1985).
- Body management: Excessive attention to appearance and fear of body changes after pregnancy are factors in reducing childbearing (Kaveh Firouz, 2016).

Conclusions

In Islam, childbearing is a common right for couples, not a divine ruling. This right can be transformed into a legal obligation in the form of a condition of the marriage. In the event of a conflict with other rights, such as fetal health or the interests of society, the aforementioned rights take precedence. On the other hand, economic, social, and cultural factors, such as women's employment, education, and the influence of Western ideas, play an important role in reducing the desire to have children. To deal with these challenges, it is necessary to strengthen religious attitudes towards the role of motherhood, improve economic conditions, and implement supportive policies.

Authors' Contributions

All authors Contributed equally in the design of the research, writing the article, and editing the final versions.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors sincerely thank all colleagues in the Yasouj University, especially the professors of the Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law in the Yasouj University and the professors of the Department of Jurisprudence and Law in the Shahid Motahari University of Tehran, who collaborated with the authors in this research.

Ethical considerations

Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this research.

Funding

This research was conducted without receiving any financial support from government, commercial, or non-profit organizations.

Conflict of interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in connection with this research. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the research.



ماهیت حکمی فرزندآوری با نظر به تعارضات والدین و علل انگیزشی امتناع زوجین از فرزندآوری

ناصر عاشوری^۱، منصور غریب پور^۲، سید مهدی جوکار^۳، و داود حسن پور^۴

۱. دانش آموخته دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. رایانامه: naserashoori65@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. رایانامه: ma.gharibpoor@gmail.com

۳. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. رایانامه: m.jokar@yu.ac.ir

۴. استادیار گروه فقه و حقوق، دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران. رایانامه: hassanpoor.davood@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: از چالش‌های مهم در حوزه خانواده، مسئله فرزندآوری است. اینکه آیا فرزندآوری یک حق یا حکم است، می‌تواند مبنای تصمیم‌گیری در موضوعات مختلف حقوقی وابسته به خانواده شود. پژوهش حاضر با هدف بررسی نظرات مشهور فقهای امامیه در ماهیت حکمی فرزندآوری و تعارض این حق با دیگر حقوق زوجین و علل انگیزشی امتناع زوجین از فرزندآوری انجام شد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۹/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱/۱۵	روش: این پژوهش به روش تحلیلی-اسنادی انجام شد و با بررسی منابع مکتوب فقهی-حقوقی، به تحلیل ادله و دیدگاه‌های مختلف در این حوزه پرداخته است.
کلیدواژه‌ها: اندیشه‌های تفسیری فیض، زن در اندیشه فیض کاشانی، تفسیر آیات در مورد زنان.	یافته‌ها: نتایج بررسی‌ها نشان داد فرزندآوری یک حق است.
	نتیجه‌گیری: برخی فقها حق فرزندآوری را به زن و برخی دیگر به مرد اختصاص داده‌اند. هر کدام از فقها سعی کرده‌اند در اثبات نظر خود به ادله‌ای استناد کنند که ادله هر دو دیدگاه قابل نقد است. دیدگاهی که جامع به نظر می‌رسد این است که حق فرزندآوری یک حق مشترک میان زوجین است که می‌توان این نظر را با توجه به ثبوت دیه بر عزل‌کننده اعم از زن و مرد، مستحب بودن ازدواج با زن ولود، عدم ظهور آیات و روایات بر وجوب فرزندآوری تقویت کرد. این دیدگاه، باتوجه به عرف متشرعه و به‌مثابه یک حق طبیعی زن و مرد، اختلافات درباره ماهیت حکمی فرزندآوری را کاهش می‌دهد.
	استناد: عاشوری، ناصر؛ غریب پور، منصور؛ جوکار، سید مهدی؛ و حسن پور، داود (۱۴۰۴). ماهیت حکمی فرزندآوری با نظر به تعارضات والدین و علل انگیزشی امتناع زوجین از فرزندآوری. <i>پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده</i> ، ۱۳ (۱)، ۱۲۶-۱۴۳. https://doi.org/10.22034/IJWF.2025.17664.2191
ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.	© نویسندگان.



مقدمه

جلوگیری از فرزندآوری براساس حکم اولیه، منافای اصول اسلام است. (قدرتی، ۱۴۰۰) یکی از اهداف اصلی نظام خانواده بقای نوع انسان است که در آیاتی از قرآن کریم (ر.ک، روم: ۲۱؛ نساء: ۱) به این مسئله مهم اشاره شده است. در برخی از آیات قرآن وجود فرزند به مثابه عاملی برای بقای جامعه بشری است (ر.ک، نحل: ۷۲). وجود همسر و فرزندان، اساس تکوینی و نعمتی از طرف خداست که بقای جامعه بشری به آن وابسته است. وجود همسرانی از جنس انسان و تشکیل خانواده و فرزندآوری نعمتی است که خداوند به بشر عطا کرده و باعث تکثیر نسل می شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ۳۶۸/۲۰). باتوجه به آیه ۷۲ سوره نحل چون ازدواج باعث فرزندآوری می شود مورد پسند خداست و چون خلقت همسر هدف اصلی ازدواج یعنی، فرزندآوری را تأمین می کند ارزش و نعمت الهی است. در آیه ۲۲۳ سوره بقره خداوند متعال مردان را در حکم کشاورزی قرار داده که در مزرعه و کشتزار خود که منظور زنان هستند، می تواند هر نوع کشتی کند و بکار و این کشت، ثمره ای به نام فرزند دارد (طبرسی، ۱۳۷۲، ۵۶۴/۲). خداوند متعال زن را چون کشتزار می داند نه فقط عاملی برای ارضای غریزه جنسی. کلمه «حرث» که در آیه تکرار شده است اهمیت فرزندآوری را مطرح می کند (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ۱۸۷/۱۱).

از جمله چالش های مهم حوزه خانواده، مسئله فرزندآوری است. اختلاف زوجین برای فرزندآوری گاهی بنیان خانواده را تهدید می کند و منجر به طلاق می شود. پژوهش حاضر با بازپژوهی فقهی ادله فرزندآوری در صدد جلوگیری از اختلافات در این موضوع است. مهمترین سؤال پژوهش حاضر این است که آیا فرزندآوری حکمی الهی است یا حقی برای زوجین؟ در صورت تعارض حق فرزندآوری با دیگر حقوق، کدام مقدم است؟ علل روی گردانی برخی زوجین از حق فرزندآوری چیست؟

چارچوب نظری و پیشینه پژوهش

۱. مفهوم شناسی حق

حق در لغت به معنای مطابقت و موافقت با واقع (مصطفی ابراهیم، بی تا) و نیز به معنای ضدباطل، صدق و وجود ثابت آمده است (بن عباد، ۱۴۱۴هـ.ق). حق در تمام کاربردهای مختلف خود معنای محوری ثبات و تحقق دارد (مرتضی الزبیدی، بی تا، ۳۱۵/۶).

حق در اصطلاح در مورد رابطه میان دو موجود به کار می رود که براساس آن، یکی از آن دو موجود استحقاق دریافت یا استفاده از چیزی را پیدا می کند و دیگری مکلف است که آن را به او بدهد یا استفاده از آن را برایش محترم شمارد و به آن تجاوز نکند. حق امری است اعتباری که برای کسی (لّه) بر دیگری (علیه) وضع می شود. (مصباح یزدی، ۱۴۰۵هـ.ق) بنابراین، حق سلطه ای است که برای یک شخص بر شخص دیگر یا مال یا شیء جعل و اعتبار می شود و صاحب حق می تواند در متعلق آن تصرف کرده و از آن بهره ببرد (محقق داماد، ۱۴۰۶هـ.ق، ۲۵۸/۲). برخی از حقوق دانان، حق را نوعی امتیاز و نفع برای شخص می دانند که در مقام اجرا و منع دیگران از تجاوز، مورد حمایت حقوق آن کشور است (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ۴۴۲/۳).

۲. مفهوم شناسی مقتضی

مقتضی از ماده قضی و از باب افتعال است. مقتضی در لغت به معنای دلالت کردن و مستوجب بودن آمده است. مقتضی ذات عقد یعنی، چیزی که عقد بدون آن محقق نمی شود و ماهیت و صحت عقد متوقف بر آن است (غروی نایینی، ۱۳۷۳، ۱۱۲/۲) و با وجود آن، عقد محقق و با انتفاع آن، عقد از نظر لغوی، مفهومی و شرعی منتفی می شود. مقتضی ذات عقد، امری است که عقد برای آن شکل گرفته است (امامی، ۱۳۸۶، ۲۷۷/۱)؛ یعنی مقتضای همان عقد مطلق است. بنابراین، اگر عدم مقتضی شرط شود عقد باطل است؛ زیرا غیرممکن است که مقتضای ماهیت عقد مفقود باشد، ولی عقد هنوز وجود داشته باشد (انصاری، ۱۴۲۰هـ.ق، ۴۴/۶). ظاهر سخن شیخ انصاری در مورد مقتضای عقد در حالت کلی است، ولی باتوجه به سخنان بعدی ایشان در مورد اختلاف مقتضی عقد و ذات عقد، مشخص می شود که منظور شیخ انصاری مقتضی ذات عقد است. اثر و مقتضی ذات عقد با عقد در ملازمه است به طوری که باوجود آن، عقد محقق می شود و بدون آن، عقد از بین می رود.

اگر شرطی شود که مخالف با مقتضای ذات عقد باشد هم عقد و هم شرط، باطل می‌شود. درواقع، مقتضای ذات عقد جزو لاینفک عقد است. مقتضای ذات عقد، اثر اساسی و عمده هر عقدی است که بدون واسطه از عقد حاصل می‌شود مانند ملکیت و زوجیت که به‌طور مستقیم از عقود بیع و نکاح حاصل می‌شود. اقتضای اطلاق عقد یعنی، اگر عقد بدون قید و به‌صورت مطلق واقع شود، عقد آن را اقتضا دارد. به‌تعبیر دیگر، هرچیزی که اطلاق عقد اگر خالی از شرط و قیدی باشد آن را ایجاب کند (غروی نایینی، ۱۳۷۳، ۱۱۲/۲)، البته ممکن است طرفین در عقد خلاف آن شرط کنند (امامی، ۱۳۸۶، ۲۸۰/۱). مقتضای اطلاق عقد آن اثری است که هرگاه عقد به‌صورت مطلق انشاء شود آن اثر را به‌همراه دارد. در واقع، عقد بودن به ماهو عقد، تابع این اثر نیست و این‌طور نیست که اگر آن اثر نباشد عقد هم وجود نداشته باشد. برای مثال، اگر عقد بیع به‌صورت مطلق و بدون تقیید به پاره ای از امور واقع شود، اقتضا می‌کند که محل تسلیم مبیع همان محلی باشد که عقد در آن محقق شده است.

در بیان حقوق دانان اگر عقدی به‌صورت مطلق و فاقد هر نوع شرطی باشد و مانعی نیز از تأثیر مقتضی وجود نداشته باشد، عقد مقتضای آن است که اثر را به‌دنبال عقد محقق کند. (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۸) بنابراین، چنانچه ضمن عقدی به‌صورت عرفی یا ضمنی یا صریح شرطی شود و آن شرط خلاف و مخالف با مقتضای اطلاق عقد نباشد، مشمول عموم «المؤمنون عند شروطهم» شده و آن شرط لازم‌الاجراست و نفی آن هم خللی به عقد و صحت آن نمی‌زند. تفاوت مقتضای ذات عقد و مقتضای اطلاق عقد این است که اگر قائل به این باشد موردی از مقتضیات ذات یک‌عقد است و اگر شرط عدم یا شرطی برخلاف مقتضای ذات عقد شود هم شرط باطل است و هم باعث بطلان عقد می‌شود. در مواردی که مقتضای اطلاق عقد است اگر شرط عدم یا شرطی مخالف عقد شود شرط، صحیح و واجب‌الاتباع است (جباری و صابریان، ۱۳۹۳). ملاک تشخیص نوع اقتضا در یک‌عقد در برخی موارد شرع و در موارد دیگر عرف است.

۳. فرزندآوری در آیات و روایات

۳-۱. دلالت بر تشویق و مطلوبیت فرزندآوری

در آیاتی از قرآن، فرزندان کمک‌یار والدین، زینت زندگی و نعمت الهی و متاع دنیا معرفی شده‌اند. (ر.ک.، کهف: ۴۶؛ اسراء: ۶؛ نحل: ۷۲؛ آل عمران: ۱۴) در برخی آیات، فرزندآوری آرزوی پیامبران الهی و سبب روشنی دیدگان شمرده شده است (ر.ک.، حجر: ۵۱؛ شوری: ۱۱؛ اعراف: ۱۵). به‌نظر می‌رسد دعاهای پیامبران الهی مانند زکریا و ابراهیم به‌درخواست فرزند از خداوند نشان دهنده جایگاه مهم فرزند در زندگی انسان و فطری بودن فرزندخواهی انسان‌هاست. آیاتی که ازدواج را زمینه‌ساز فرزندآوری معرفی کرده است نیز به مطلوبیت فرزندآوری اشاره دارد. خداوند متعال می‌فرماید: «زنان شما محل بذرافشانی شما هستند، پس هرزمانی که بخواهید، می‌توانید با آنها آمیزش کنید» (بقره: ۲۲۳). رازی در تفسیر آیات ۲۸ و ۲۹ سوره عنکبوت درباره قوم لوط آورده است که این کار باعث قطع سبیل عادی بر زنان شده و مصلحت نوع بقای بشر را از بین می‌برد. در روایات متعدد بر جایگاه والا و اهمیت فرزندآوری در اسلام تأکید شده است (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۳، ۹۶/۱۵؛ کلینی، بی‌تا، ۲/۶). همچنین فرزند را یادگار و جانشین والدین در دنیا و اعمال نیک فرزندان و عاملی برای آمرزش والدین می‌دانند (ر.ک.، صدوق، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۳۰۹/۳؛ حرعاملی، ۱۴۰۳، ۳۵۹/۲۱).

۳-۲. آیات دال بر معایب فرزندآوری

در برخی آیات، فرزند ناصالح گاهی دشمن والدین و اسباب هلاکت پدر و مادر و مایه تهدید معرفی شده است. (ر.ک.، تغابن: ۱۴؛ منافقون: ۹؛ توبه: ۵۵؛ حدید: ۲۰)

اشکال و جواب: اشکالی که ممکن است بین این دو دسته از آیات یعنی، آیات دال بر مطلوبیت فرزندآوری و آیات دال بر معایب فرزندآوری به‌نظر برسد این است که این دو گروه باهم در تناقض هستند و این نقض مطلوبیت فرزندآوری است. در جواب اشکال باید گفت که آنچه عیوب فرزندآوری است تذکر و هشدار برای مواجهه و تعامل با فرزند است و ارتباطی با اصل فرزندآوری ندارد.

۴. ماهیت حکمی فرزندآوری

فرزنددار شدن، حکمی الهی یا حقی برای زوجین است. اگر فرزندآوری حکمی الهی باشد کسی که ازدواج کرده است باید صاحب فرزند شود و نباید از این سرپیچی کند. اگر فرزندآوری حق باشد اختیار این حق به دست همسران است. تقسیم معمولات شارع به حکم و حق براساس آثاری است که خطاب‌های گوناگون دارد. از نظر فقها اگر از ادله این گونه برداشت شود که اراده مکلفان تأثیری بر نتیجه حاصل از آن خطاب ندارد، حکم است و اگر چنین برداشت شود که اراده مکلفان در نتیجه اثرگذار است، حق است. این سخن برگرفته از تفاوت معروفی است که بین حق و حکم وجود دارد و آن عبارت است از اینکه حق، اسقاط شدنی، ولی حکم، اسقاط‌نشدنی است. برخی از فقها مانند سید محسن حکیم و مرحوم نایینی این ملاک در تفاوت بین حق و حکم را پذیرفته‌اند. (غروی نایینی، ۱۳۷۳، ۴۲/۱) بر این ملاک مرحوم حکیم و نایینی اشکال وارد شده است. حق استمتاع زوج از زوجه، حق پدری، حق ولایت حاکم شرع و حق فسخ هبه از نظر مشهور فقها حق است، ولی قابل اسقاط نیست (مشکینی، ۱۳۸۵). این اشکالات بیشتر در صورتی است که حکم باشد، ولی مفاد آن رخصت باشد؛ یعنی اینکه انسان می‌تواند عملی انجام دهد. اگر با ملاک اسقاط‌پذیری، امکان مشخص کردن حق از حکم وجود نداشته باشد باید با مراجعه به خطابات شارع و لسان دلیل، حکم یا حق یا حکم رخصتی بودن مشخص و آثار و نتایج آن مترتب شود. با جست‌وجو در ادله نمی‌توان دلیلی یافت که برای مثال، مرد بتواند این حق را به‌طور کلی از خود اسقاط کند. تعبیری مانند «ذاک الی الرجل یصرفه حیث یشاء» درباره عزل، دلالت بر این دارد که مرد می‌تواند از این حق استفاده کند یا نکند، ولی بر اسقاط حق به‌طور کلی دلالت ندارد. (حرعاملی، ۱۴۰۳، ۱۴۹/۲۰) به نظر می‌رسد که مسئله فرزندآوری نیز مثل طلاق در اختیار افراد است که می‌توانند از آن استفاده کنند یا نکنند، ولی نمی‌توانند آن را از خود سلب کنند. همان‌طور که مرد حق طلاق را نمی‌تواند از خود سلب کند، حق فرزند نیز قابل اسقاط نیست. شاید برخی که گفته‌اند: «حکمت نکاح، فرزندآوری است» نظرشان بر این بوده که فرزندآوری حکمی الهی است و بشر حق تغییر آن را ندارد، اما نمی‌توان حکم بودن را پذیرفت. زمان معصومین (ع) هم بحث عزل از زن مطرح بوده و در جواب سؤال کنندگان، واجب نبودن فرزنددار شدن مشخص بوده است. در پاسخ امامان معصوم (ع) کلامی یافت نمی‌شود که دلالت کند این مسئله حکم تغییرناپذیر خداوند است.

مسئله فرزنددار شدن با مسئله پیشگیری از بارداری در ارتباط است؛ زیرا عدم فرزندآوری با پیشگیری همراه است. بنابراین، شناخت و تفاوت این بحث با مسئله پیشگیری اهمیت دارد. رابطه فرزنددار نشدن با پیشگیری، رابطه عام و خاص منوجه است و قسمت مشترک آن، همان فرزنددار نشدن با پیشگیری است. بخش افتراق آنها دو چیز است: اول، شخص بدون پیشگیری از بارداری فرزنددار نشود. دوم، شخص پیشگیری کند، ولی فرزنددار بشود مانند روش‌های سنتی پیشگیری که احتمال بارداری در آن هست. این دو مسئله تلازم همیشگی ندارند و از یکدیگر جداست. نکته مهم در اینجا شناخت جواز بچه‌دار نشدن است و اینکه رضایت همسران چه تأثیری در مسئله دارد؟

به‌طور خلاصه می‌توان بچه‌دار نشدن را به دو دسته متعارف و غیرمتعارف تقسیم کرد. بچه دارنشدن متعارف به این معنی است که عرف، بچه‌دار نشدن را عجیب و بعید نمی‌داند مانند زوجی که تازه ازدواج کرده‌اند و تصمیم دارند برای چندماه بچه‌دار نشوند. بچه‌دار نشدن غیرمتعارف به این معنی است که عرف آن را غیرطبیعی می‌داند مانند زن و مردی که فرصت کافی برای بچه‌دار شدن دارند، ولی از این کار امتناع می‌کنند. در لسان فقهای عظام اگرچه نمی‌توان چنین دسته‌بندی را مشاهده کرد، از جواب آنها در پاسخ به سؤالات مقلدین چنین برداشت می‌شود.

شناخت ماهیت فرزندآوری آثار حقوقی زیادی دارد. از آنجاکه نظام حقوقی ایران برگرفته از فقه امامیه است شناخت اقوال فقها در این زمینه کمک شایانی به قانون‌گذار و سیاست‌های نظام خانواده می‌کند. فقها در فقه امامیه با بیان کلماتی مانند حق استیلا، به موضوع ماهیت فرزندآوری وارد شده و آن را یک حق می‌دانند. حکم بودن و حق بودن فرزندآوری آثار خاصی دارد. حق بودن آن، قابلیت اسقاط و نقل و انتقال ارادی و قهری دارد، ولی حکم بودن آن، این اثرات را ندارد. (رحیمی و صادقی، ۱۳۹۷) وجه تمایز بین حق و حکم، وجود سه اصل است: قابلیت اسقاط، قابلیت نقل و قابلیت انتقال. ممکن است در نظر کسانی که حق را به انواع مختلفی تقسیم کرده‌اند برخی از حقوق این سه وجه را نداشته باشند که این، یک استثناست و به اصل حق خدشه نمی‌زند (فروغی، ۱۳۹۱).

۴-۱. حق بودن فرزندآوری

حق، امری اعتباری است. اسقاط حق، عملی حقوقی است که می‌تواند توسط صاحب حق محدود یا اسقاط شود. (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ۵/۱۱۹) امور اعتباری بر دو قسم است: اول اینکه برخی امور، اعتباری محض هستند؛ یعنی واقعیتهای در عالم خارج ندارند و به مجرد ساقط شدن، اثری از آنها در عالم خارج باقی نمی‌ماند مانند حق فسخ که با فسخ، اثری در خارج از آن نمی‌ماند. دوم، برخی امور اعتباری مثل فرزندآوری به جز عالم اعتبار در عالم خارج نیز منشأ وجودی دارند (ولایی، ۱۳۸۷). اشکال: ممکن است این‌طور تصور شود که چون حق، امری اعتباری است باید با ازبین رفتن این حق، منشأ هم ازبین برود. در مورد حق فرزندآوری چون با ازبین رفتن این حق، بدن انسان ازبین نمی‌رود، پس فرزندآوری حکم است و حق نیست. جواب اشکال: در جواب این اشکال باید گفت در امری که اعتباری محض است این حرف صحیح است درحالی که فرزندآوری، امر اعتباری محض نیست. در اینجا نباید حق فرزندآوری که امری اعتباری است با منشأ آن که بدن انسان است، خلط شود، بلکه اراده انسان است که می‌تواند حقوق را ساقط کند. باتوجه به امکان تعهد به سلب حق در مقابل عدم امکان تعهد به سلب حکم می‌توان حق بودن فرزندآوری را ثابت کرد. (محقق داماد، ۱۴۰۶ هـ.ق، ۲/۲۸۶) اگر بتوان فرزندآوری را محدود کرد برای مثال، شخص متعهد شود برای چندسال بچه نداشته باشد، این حق است در مقابل حکم، که نمی‌توان آن را محدود کرد. برای مثال، زوج متعهد شود که ریاست خانواده با زوجه باشد. این اشکال دارد؛ زیرا حق ریاست، حکمی است که نمی‌توان خللی در آن ایجاد کرد. به همین دلیل است که در اقوال فقها فرزندآوری محدود شده است (سیفی، ۱۳۸۹). در قوانین موضوعه نیز فرزندآوری یک حق است.

۴-۲. حکم بودن فرزندآوری

برخی معتقدند که فرزندآوری نوعی حکم است (کاتوزیان، ۱۳۹۳)؛ زیرا شرط حق بودن یک امر این است که بتوان آن را اسقاط کرد، حال آنکه فرزندآوری را نمی‌توان اسقاط کرد؛ زیرا اسقاط در امور اعتباری محض است و فرزندآوری امر اعتباری محض نیست و ریشه در جسم و جان انسان دارد و به صرف انشاء، قابل اسقاط نیست. بنابراین، حکم است. اگر در بیان فقها از حق استیلا استفاده می‌شود از باب حق به معنی اعم است که هم حق و هم حکم را شامل می‌شود. (فاضل لنکرانی، ۱۳۸۸) اشکال وارده به این نظر این است که قائلین به حکم بودن فرزندآوری، بین حق فرزندآوری که امری اعتباری است با منشأ آن که بدن انسان است، خلط کرده‌اند، درحالی که این دو از هم جدا هستند. بنابراین، از غالب فهم نظرات فقها و روح مواد قانونی می‌توان دریافت که ماهیت فرزندآوری به حق نزدیک‌تر است و نظر مختار نویسندگان پژوهش حاضر نیز همین است.

۵. استنباط حق فرزندآوری از عقد نکاح

اگر بین زوجین هنگام عقد نکاح یا خارج از عقد نکاح ضمن قراردادی الزام آور، هیچ‌گونه شرط یا توافقی در مورد استیلا وجود نداشته باشد آیا می‌توان حق استیلا را از خود عقد نکاح استنباط و استخراج کرد؟ اقتضائات و آثار عقدها متعدد و متفاوت است. برخی از اقتضائات و آثار جزء اساسی، اصلی و ذات هر عقد و جدانشدنی آن است طوری که با بود آن، آثار عقد حاصل می‌شود. اینها مقتضای ذات عقد است و در صورت نبود آنها عقد محقق نمی‌شود. برخی از آثار و اقتضائات در صورت مطلق بودن عقد، همراه عقد است و اگر خلاف آن شرط شود یا اعمال نشود خللی در عقد ایجاد نمی‌کند. شروط خلاف مقتضای اطلاق عقد، هم خود صحیح است و هم عقد صحیح است و خللی در صحت عقد ایجاد نمی‌کنند. (رحیمی، و همکاران، ۱۳۹۷).

عقد نکاح مانند سایر عقود، اقتضائات و آثار خاص خود را دارد. در عقد نکاح با اینکه برخی ملاحظات خاص مانند حفظ تحکیم خانواده و حرمت آن وجود دارد باید دقت نظر بیشتری در آثار اقتضائات کرد. در مورد اقتضای اطلاق عقد نکاح و اقتضای ذات عقد نکاح بین فقها اختلاف است (رحیمی، و همکاران، ۱۳۹۷) و اینکه فرزندآوری، مقتضای اطلاق عقد نکاح است یا مقتضای ذات؟ اگر فرزندآوری جزو مقتضای اطلاق عقد نکاح باشد شرط خلاف آن یعنی، فرزندآوری و طرح ادعای الزام مستتکف از فرزندآوری

به آوردن فرزند صحیح است. اگر فرزندآوری مقتضای ذات عقد نکاح باشد هرگونه شرط خلاف آن باعث بطلان عقد می‌شود. به‌طور کلی در میان فقها نظرات مختلفی وجود دارد.

۶. مقتضای ذات نکاح

همه فقهای امامیه در اینکه فرزندآوری مقتضای ذات عقد نکاح نیست اتفاق نظر دارند. (ر.ک، جبعی عاملی، ۱۴۱۳هـ.ق؛ موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۳۰۳/۲) وجه اتفاق نظر فقها به معیاری که در مقتضای ذات عقود است، برمی‌گردد. معیار مقتضای ذات عقد این است که هر امری و اثری که بعد از انشای عقد حاصل شود اگر تفکیک آن از عقد به معنای بطلان عقد باشد، عقد به طور ذاتی آن را اقتضا می‌کند و عقد بدون آن تحقق پیدا نمی‌کند. بنابراین، اگر شرطی برخلاف آن ایجاد شود هم شرط و هم عقد باطل می‌شود. به تعبیر برخی از فقها جدایی ذات عقد از عقد موجب تناقض است؛ زیرا مقتضای ذات عقد، لازم جدایی‌ناپذیر عقد محسوب می‌شود. با توجه به این معیار، تنها چیزی که بعد از عقد نکاح حاصل می‌شود محرمیت و علقه زوجیت است و عقد نکاح بدون آن قابل تصور نیست. فرزندآوری و سایر امور از هدفهای ازدواج است و رابطه‌ای با عقد نکاح ندارد. برخی از نویسندگان برای اثبات اینکه فرزندآوری مقتضای ذات نکاح نیست به آیات و احادیث استناد کرده‌اند برخی از نویسندگان برای اثبات اینکه فرزندآوری مقتضای ذات نکاح نیست به آیات و احادیث استناد کرده‌اند (ر.ک، قراملکی، ۱۳۸۸).

۶-۱. قرآن کریم؛ استناد به لفظ نکاح

خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: «پس اگر (برای بار سوم) او را طلاق داد دیگر آن زن بر او حلال نخواهد بود مگر آنکه به نکاح مرد دیگری درآید». (بقره: ۲۳۰) شیوه استدلال: اکثر فقهای امامیه با توجه به لفظ نکاح در این آیه، نکاح را تعریف کرده‌اند و در تعریف نکاح قید فرزندآوری نیامده است (نجفی، بی‌تا، ۶/۲۹). برخی دیگر از فقها، نکاح را از عقود می‌دانند که نام آن در قانون و شرع اسلام وجود دارد و به واسطه آن عقد، حق مشارکت زوجین و حق استمتاع مشروعیت پیدا می‌کند (حلی، ۱۳۸۷).

۶-۲. روایات

رسول خدا (ص) فرمود: «با دختران باکره ازدواج کنید؛ زیرا آنها از نظر بوی دهان خوش‌بوتر و از نظر شیردهی پرشیرتر و از نظر رحم، فراخ‌ترند. آیا نمی‌دانید که من در روز قیامت به فرونی شما بر امت‌ها حتی به جنین سقط شده افتخار می‌کنم». (صدوق، ۱۴۱۳هـ.ق) این حدیث با برشماری ویژگی‌های ارجح زنان برای انتخاب همسر بر مطلوبیت ازدیاد فرزند دلالت دارد. صفات بیان شده در این حدیث درباره فرزندآوری است و ازدواج را راهی برای فرونی جمعیت مؤمنین معرفی می‌کند. دلالت این حدیث بر پسندیده بودن و مستحب بودن ازدواج و فرزندآوری بسیار روشن است (انصاری، ۱۴۲۰هـ.ق)؛ زیرا اگر فرزندآوری از آثار و لوازم ذاتی عقد نکاح باشد باید به جای استحباب از حکم وجوب استفاده شود؛ یعنی بر مرد واجب است که با زنی ازدواج کند که توانایی بچه‌دار شدن را دارد نه اینکه اختیار چنین زنی برای مرد استحباب داشته باشد. این حکم، لزوم را نمی‌رساند و ظهور در وجوب ازدواج ندارد و فرزندآوری را نباید با مقتضای ذات عقد نکاح اشتباه گرفت. در مورد اینکه فرزندآوری جزو مقتضای ذات عقد نکاح نیست اختلافی بین فقها نیست و شهرت فتوایی دارد.

۷. اشکال بر آیات و روایات مقتضای ذات نبودن فرزندآوری

صحیح‌ترین راه شناخت و اثبات ذاتی بودن یا نبودن چیزی در عقد، صفت جدایی‌پذیری است. به‌طوری که اگر با نبود آن، عقد باطل شود مقتضای ذات عقد است و اگر نبود آن خللی در عقد ایجاد نکند مقتضای ذات نیست. البته در مورد حدیث فوق، با وجود اینکه بیانگر صفات زوجه برای همسری است، اما در زمره احکام استحبابی است و از استحباب نمی‌توان حکم به وجوب فرزندآوری کرد.

۸. مقتضای اطلاق نکاح

نظرات فقها در مورد مقتضای اطلاق عقد نکاح متفاوت است. دو دیدگاه در این زمینه وجود دارد: برخی از فقها فرزندآوری را جزو مقتضای اطلاق عقد و از حقوق اختصاصی زنان می‌دانند (ر.ک، جبعی عاملی، ۱۴۱۳هـ.ق) و برخی دیگر معتقدند که

فرزندآوری مقتضای عقد نکاح نیست، اما زوجین می‌توانند با شرط فرزندآوری در عقد، آن را به یک الزام ضمانت‌آور با پشتوانه قانونی تبدیل کنند (ر.ک.، علامه حلی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۷۱/۱۳). دیدگاه اول نیاز به تفصیل دارد و باید روشن شود که اگر حق فرزندآوری مقتضای اطلاق عقد نکاح باشد این حق به چه کسی تعلق دارد.

۸-۱. فرزندآوری مقتضای اطلاق عقد نکاح و حق زوج

از نظر این دسته از فقها مرد نمی‌تواند بدون اذن زوجه از بارداری جلوگیری کند و مانع فرزندآوری شود. فرزندآوری حق زن است و اوست که می‌تواند مانع فرزند شود یا اقدام به فرزندآوری کند. مرد نمی‌تواند همسرش را ملزم به فرزندآوری کند، ولی زن می‌تواند در صورت ممانعت شوهر او را ملزم به فرزندآوری کند، البته در لسان فقها چنین نظری به صراحت وجود ندارد، ولی با توجه به توضیحات اقتضای اطلاق و تحلیل دلایل در مورد کراهت عزل می‌توان چنین نظری را استنباط کرد. شهید ثانی می‌گوید: «و يظهر من الاخبار ان النهی کراهه و تحریما لحکمه الاستیلاء وان الحق فیه للمراه و لهذا جاز مع الشرط فیضول النهی بالاذن و ان لم یشرط؛ از اخبار ظاهر می‌شود که نهی به دلیل حکمت تولید نسل و اینکه حق آن متعلق به زن است، مکروه و ممنوع می‌باشد. به همین دلیل با شرط جایز است، پس با اجازه ولو شرط نشده باشد، نهی برداشته می‌شود» (عاملی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۶۵/۷). شهید ثانی دلیل تحریم عزل را فرزندآوری و آن را حق زن می‌داند. این استنباط از کلام شیخ به این صورت است که لفظ «الحق» را بر لفظ «للمراه» مقدم کرده و حق فرزند را منحصر در زن کرده است، ولی اگر حق مشترک با مرد بود باید تغییر در کلام می‌داد و می‌گفت: «و ان للمرأة فیه حقاً» یعنی، زن نیز در کنار مرد نسبت به فرزندآوری حق دارد (محقق داماد، ۱۳۸۹). محقق ثانی ممنوعیت عزل را به دلیل ضایع کردن حق زن در فرزندآوری و تنافی آن با حق زن می‌داند. (عاملی کرکی، ۱۴۱۴هـ.ق، ۵۰۴/۱۲) دو عنصر رضایت زن و شرط یا فقدان آنها در ازدواج دائم محور اصلی جواز یا عدم جواز عزل است (محقق داماد، ۱۳۸۹). این حق، یک‌طرفه است که متعلق به زن است. کسانی که قائل به این نظریه هستند به کراهت عزل در صورتی که رضایت و شرطی از ناحیه زوجه وجود نداشته باشد، استناد می‌کنند همچنین عزل با غرض شارع و استیلاء در تعارض است (حلی، ۱۴۰۷هـ.ق).

اشکال: ادله قائلین به این نظریه چند اشکال اساسی دارد: اول اینکه غرض اصلی از نکاح، استیلاء نیست؛ اگرچه یکی از غرض‌هاست. بنابراین، نمی‌توان گفت عزل با غرض شارع منافات دارد. دوم اینکه، با وجود پذیرش اینکه عزل با غرض شارع یعنی، استیلاء منافات دارد، پس باید حکم آن حرمت باشد نه کراهت همان‌طور که فقهای بزرگی قائل به کراهت شده‌اند. (ر.ک.، عاملی، ۱۴۱۳هـ.ق) سوم اینکه، شرط زن یا رضایت او نمی‌تواند غرض شارع از نکاح را تغییر دهد و چنین شرطی صحیح نیست. ادله قائلین به اینکه استیلاء جزو مقتضای اطلاق عقد و حق اختصاصی زوجه است، مخدوش بوده و قابل پذیرش نیست.

۸-۲. فرزندآوری مقتضای اطلاق عقد نکاح و حق زوج

قول مشهور فقها در بحث عزل، مشهورترین و اولین دلیلی است که برای اثبات حق فرزندآوری زوج به آن استناد شده است. مشهور فقها در بحث عزل، مرد را ذی‌حق و عزل زوج را جایز می‌دانند و معتقدند چون مرد حق عزل دارد، پس حق فرزندآوری نیز دارد. (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۰) دلیل دوم اینکه با عقد نکاح، مرد مالک تمام منافع زوجه می‌شود و یکی از منافع، منفعت فرزندآوری است که خود از منافع رحم است. بنابراین، فرزندآوری حق مرد است، ولی زوجه چنین حقی ندارد (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۰).

اشکال: این دیدگاه خالی از اشکال نیست. اول اینکه، روایات مربوط به عزل یکسان نیستند و این‌گونه نیست که همگی به طور صریح بر جواز عزل به‌طور مطلق دلالت کنند، بلکه دو دسته هستند: قائلین به جواز و قائلین به حرمت. قول مشهور، جواز مع‌الکراهه است، پس با اختلافی بودن نمی‌توان چیزی را به‌طور قطع ثابت کرد. دوم اینکه زوج با عقد ازدواج، مالک زوجه و منافع او نمی‌شود؛ زیرا بین عقد نکاح و سایر عقود ویژگی‌های خاصی وجود دارد که عقد نکاح را از زمره عقود معاوضی که مالکیت مطلق از آثار این عقود معاوضی است، خارج می‌کند و نکاح معاوضه محض نیست. (فاضل هندی، ۱۴۱۶هـ.ق، ۵۴/۷) در عقد نکاح، موضوع اصلی عقد، طرفین عقد یعنی، مرد و زن هستند. درحالی‌که موضوع در سایر عقود مانند عاریه، اجاره، بیع و... چیزی

است که طرفین آن را قصد می‌کنند و عقد بر آن واقع می‌شود مثل کالای عاریه، مال مستأجر و مبیع. محقق کرکی به صراحت نکاح را معاوضه نمی‌داند (عاملی کرکی، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۴۱۸/۱۳). احکام خاص نکاح آن را از سایر عقود جدا می‌کند و اگر در برخی عبارات از لفظ معاوضه استفاده شده است از باب آثار مالی ازدواج مثل مهریه و... است. بنابراین، نمی‌توان باتوجه به این دلیل فرزندآوری را حق مرد دانست.

۸-۳. دیدگاه مختار؛ فرزندآوری مقتضای اطلاق و حق مشترک زوجین

باتوجه به دیدگاه‌ها و اختلاف‌نظرها ضعف ادله قائلین به فرزندآوری از باب اقتضای اطلاق عقد نکاح و حق بودن برای زوج یا زوجه، مشخص می‌شود که فرزندآوری حقی مشترک برای مرد و زن است. مهمترین ادله مشترک بودن این حق عبارتند از:

- ثابت بودن دیه بر عزل‌کننده: در اقوال برخی فقها اگرچه صراحتی در طرفینی بودن فرزندآوری وجود ندارد، ولی به‌طور ضمنی می‌توان به آن دست پیدا کرد. برای مثال، فقها معتقدند که اگر زوج بدون رضایت زوجه یا زوجه بدون رضایت زوج عزل کند باید دیه پرداخت کند. (حلی، ۱۴۰۸ هـ.ق، ۲۱۴/۲) از لزوم پرداخت دیه توسط عزل‌کننده استنباط می‌شود که فرزندآوری طرفینی است.

- باتوجه به ادله‌ای مانند مستحب بودن ازدواج با زن ولود نه وجوب (انصاری، ۱۴۲۰ هـ.ق)، عدم ظهور آیات و روایات بر وجوب فرزندآوری (حرعاملی، ۱۴۰۳) و خروج صفت عقیم بودن از مجوزهای فسخ نکاح (عاملی کرکی، ۱۴۱۴ هـ.ق) می‌توان این نظر را تقویت کرد و به آن قائل شد. ثمره این دیدگاه، تداوم و استحکام زندگی خانوادگی است؛ زیرا ممانعت هریک از زوجین از تحقق فرزندآوری باوجود آمادگی طرف دیگر، مشکل ایجاد می‌کند و روا نیست هرگاه زوجه بخواهد بچه‌دار شود مرد امتناع کند و برعکس؛ زیرا در طولانی مدت هم زن و هم مرد حق دارند بچه‌دار شوند و این چیزی است که در عرف متشرعه نیز جاری است.

۹. تعارض حق فرزندآوری با دیگر حقوق

۹-۱. تعارض حق مادری با حق سلامتی فرزند

فرزند به‌طور اساسی، حقی مبنی بر به‌دنیا آمدن و سالم به‌دنیا آمدن ندارد. (افشار قوچانی و ایزانلو، ۱۳۹۳) در اصطلاح حقوق دانان، پدر و مادر نسبت به فرزندان نسبت به مشکلات به‌دنیا آمدن مصونیت ذاتی دارند. از نظر حقوق دانان آنچه باعث این مصونیت می‌شود حاکمیت قواعد اخلاقی و ارزش‌های دینی در نظام خانواده است (عابدی، و همکاران، ۱۳۹۴). امام صادق (ع) می‌فرماید: «مَنْ نَظَرَ إِلَى وَالِدَيْهِ نَظَرَ مَأْقَتٍ وَ هُمَا ظَالِمَانِ لَهُ لَمْ تُقْبَلْ لَهُ صَلَاةٌ؛ هرکس به پدر و مادر خود نگاه دشمنانه کند حتی در صورتی که آن دو به او ستم هم کرده باشند نمازش پذیرفته نشود» (کلینی، ۱۴۲۹ هـ.ق، ۳۹/۲). توجه به این نکته لازم است که مصونیت والدین در برابر فرزندان نمی‌تواند مجوزی باشد که والدین حق زندگی و زیستن فرزندان را با سهل‌انگاری و بی‌توجهی به بدترین حالت ممکن بدل کنند (قدرتی، ۱۴۰۰). براساس قاعده نفی ضرر، کسی نمی‌تواند با اعمال حقی باعث ضرر به دیگران شود و در مورد فرزند، والدین باید اقدامات لازم را انجام دهند (غدیری و نیک‌کار چینیجانی، ۱۳۹۷).

با سیری در قوانین مصوب خانواده مشخص می‌شود که قانون‌گذار نیز بر سلامت جنین تأکید دارد. در ماده ۲۳ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۹۱ آمده است: «وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی مکلف است ظرف یک‌ماه از تاریخ لازم‌الاجرا شدن این قانون، بیماری‌هایی را که باید طرفین پیش از ازدواج علیه آنها واکسینه شوند و نیز بیماری‌های واگیردار و خطرناک برای زوجین و فرزندان ناشی از ازدواج را معین و اعلام کند. دفاتر رسمی ازدواج باید پیش از ثبت نکاح، گواهی صادرشده ازسوی پزشکان و مراکز مورد تأیید وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی دال بر عدم اعتیاد به مواد مخدر و عدم ابتلا به بیماری‌های موضوع این ماده و یا واکسینه شدن طرفین نسبت به بیماری‌های مذکور را از آنان مطالبه و بایگانی کنند».

تبصره: چنانچه گواهی صادرشده بر وجود اعتیاد و یا بیماری دلالت کند ثبت نکاح در صورت اطلاع طرفین بلامانع است. در مورد بیماری‌های مسری و خطرناک که نام آنها توسط وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی تعیین و اعلام می‌شود طرفین برای مراقبت و نظارت به مراکز تعیین‌شده معرفی می‌شوند. در مواردی که بیماری خطرناک زوجین به تشخیص وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی به خسارت به جنین منجر شود، مراقبت و نظارت باید شامل منع تولید نسل نیز باشد. در مبانی دینی نیز

این حق به چشم می‌خورد. در روایاتی، انعقاد نطفه در زمان‌های خاص به دلیل اینکه بر سلامت نطفه تأثیر می‌گذارد، کراهت دارد. همه اینها حکایت از این دارد که اسلام برای سلامت جنین امتیاز خاصی قائل است. نکته قابل برداشت از ادله فقهی این است که سلامت جنین مقدم بر حق والدین است.

۹-۲. تعارض حق مادری با حق عزل زوج

نظرات فقها در مورد جواز عزل زوج مختلف است. (حرعاملی، ۱۴۰۳، ۱۰۵/۱۴) برخی از فقها عزل زوج را جایز می‌دانند و به دلایلی نیز استناد کرده‌اند. عن محمد بن مسلم: «قال سالت ابا عبدالله عن العزل قال ذلک الی الرجل یصرفه حیث یشاء» (حرعاملی، ۱۴۰۳، ۱۴۹/۲۰). این روایت از آنجاکه محمد بن مسلم از راویان آن و شخصی ثقة و مورد اطمینان و از اصحاب اجماع است، معتبر می‌باشد. در این حدیث امام به صراحت می‌فرماید: «انزال در اختیار زوج است و هر طور هنگام جماع بخواهد، می‌تواند انجام دهد». برخی عزل را حرام می‌دانند (شیخ مفید، بی‌تا) و به ادله مختلفی استناد کرده‌اند از جمله: روی عن النبی «انه نهی عن العزل عن الحره الا باذنها» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ هـ.ق، ۳۱/۱) از پیامبر اکرم (ص) در مورد عزل از حره سؤال شد، فرمود: «بدون اجازه زوجه نمی‌تواند»؛ عن النبی «انه الواد الخفی» پیامبر (ص) فرمود: «هدر دادن نطفه نوعی قتل خفی است» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ هـ.ق، ۳۶۱/۶) عزل کردن با غرض شارع از نکاح که همان استیلاست، منافات دارد.

اشکال به استدلال: ادله قائلین به حرمت عزل مخدوش است؛ زیرا اول، هر دو روایت توسط عامه نقل شده و فاقد اعتبار است. دوم اینکه بر فرض پذیرش این روایات، حمل بر کراهت می‌شود؛ زیرا روایاتی وجود دارد که قائل به جواز عزل است. سوم اینکه هدف از نکاح فقط استیلا نیست اگرچه یکی از اهداف استیلاست. به دلیل جواز عزل برای مرد و حرمت آن برای زوجه برخی بر این باورند که حق استیلا به طور مطلق برای مرد بوده و زن از این حق محروم است. (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۷۶۹/۲) در فقه به طور مستقیم ذکری از حق استیلا نشده، ولی در برخی مواد قانونی، حق مشترک بین زن و مرد است. اگر حق استیلا، حق مشترک باشد بارداری یا عدم آن باید مورد توافق طرفین باشد. سؤالی که مطرح می‌شود این است که در صورت اختلاف زوجین در مورد بارداری و عدم آن، نظر زن مقدم است یا مرد؟ در این صورت تا زمانی که این تأخیر مصداق ضرر و امساک به غیر معروف نباشد باتوجه به عموم آیه حرث و اطلاق ادله قوامیت شوهر، حق شوهر مقدم می‌شود، ولی زوجه می‌تواند با ضمن شرط هنگام عقد آن را محدود کند.

۹-۳. تعارض حق مادری با حق تمتع زوج

باتوجه به بند ۱۳ ماده ۸ قانون حمایت از خانواده مصوب ۱۳۵۳ یکی از چیزهایی که باعث عسر و حرج برای زوجه می‌شود، عدم فرزندآوری است. در این قانون آمده است: «در صورت عقیم بودن یکی از زوجین به تقاضای طرف دیگر همچنین در صورتی که زوجین از نظر عوارض و خصوصیات جسمی نتوانند از یکدیگر صاحب اولاد شوند».

اگر زوجه بخواهد فرزنددار شود به دلیل تغییرات هورمونی هنگام بارداری و هنگام تولد فرزند شاید زوج به اندازه کافی نتواند به تمتعات جنسی خود برسد. بنابراین، در اینجا دو حرج وجود دارد: حرج محرومیت از حق مادری و حرج ناشی از محرومیت نسبت به تمتعات جنسی. (قدرتی، ۱۴۰۰) فقها در این مورد اختلاف نظر دارند. برخی مانند مرحوم آخوند خراسانی معتقدند که در این صورت، تحمل کردن حرج از ناحیه شخص لازم نیست اگرچه حرج شخص دیگر بیشتر باشد؛ زیرا نفی حرج از سوی شارع از باب امتنان است (آخوند خراسانی، ۱۴۲۴ هـ.ق، ۲۷۱/۲).

اشکال به استدلال: اشکالی که می‌توان بر نظر مرحوم آخوند خراسانی وارد کرد این است که این استدلال در صورتی صحیح است که امتنان شارع، شخصی باشد نه نوعی؛ زیرا لازمه نوعی بودن این است شخصی که کمتر متحمل حرج می‌شود حرج را متحمل شود تا دفع حرج بیشتر گردد. (انصاری، ۱۴۲۰ هـ.ق) برخی حتی حرج نوعی را هم مکفی نمی‌دانند (حسینی بهسودی، ۱۴۲۲ هـ.ق، ۵۶۶/۲). از آنجاکه در این موضوع دو حرج با هم در تعارض هستند اجرای قاعده حرج تساقط پیدا می‌کند. برای برون رفت از این مشکل باید به احکام اولیه یعنی، قوامیت مرد بر زن رجوع کرد (محقق داماد، ۱۴۰۶ هـ.ق، ۸۴/۲). باتوجه به اینکه

برای استحکام خانواده به تکریم و احترام زوجه نیاز است و باتوجه به مقطعی بودن تمتعات جنسی، شوهر می‌تواند با گذشت از حق خود، زوجه را در فرزندآوری یاری کند.

۹-۴. تعارضی حق مادری با مصلحت جامعه

در قانون حمایت از خانواده از موادی که به مصلحت جامعه اشاره دارد تبصره ماده ۲۳ این قانون است: «در مواردی که بیماری خطرناک زوجین به تشخیص وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی منجر به خسارت به جنین باشد مراقبت و نظارت باید شامل منع تولید نسل نیز باشد». در این ماده هدف قانون‌گذار در تعارض بین حق فرزندآوری و مصلحت اجتماعی است که دولت را مکلف به منع فرزندآوری در بارداری پرخطر می‌کند. مناقشه و اشکالی که شاید بتوان بر این ماده قانونی وارد کرد این است که چطور امکان دارد کودکی که هنوز متولد نشده^۱ است موضوع ماده قرار گیرد و برای او حقی قرار داد. در جواب این اشکال باید گفت: «در صورتی که ما قاعده لاضرر را در عدمیات جاری بدانیم، می‌توانیم در مورد ضرری که هنوز به وجود نیامده، اما احتمال وجود ضرر در صورتی که به وجود بیاید هست، می‌توان اقدام به پیشگیری از بارداری‌های پرخطر کرد، البته برخی از فقها مانند مرحوم نایینی و شیخ انصاری قائل به این هستند که لاضرر در عدمیات جریان ندارد و ضرر معدوم را قابل تصور نمی‌دانند. درواقع، قاعده فقط رفع حکم می‌کند و اثبات ضمان نمی‌کند» (غروی نایینی، ۱۳۷۳، ۴۲۰/۳). باتوجه به مبانی عقلی قاعده، جلوگیری از ضرری که هنوز وجود ندارد منتها احتمال وقوع آن بسیار زیاد است از نظر لازم است. اگر فرزندآوری به صلاح جامعه نباشد، می‌توان باتوجه به مصلحت عمومی، زوجین را از فرزندآوری پرخطر منع کرد یا شرایطی حاصل کرد که از بروز ضرر جلوگیری شود.

۱۰. علل انگیزشی دوری از حق فرزندآوری براساس منابع دینی و تجربی و اقوال صاحب‌نظران

۱-۱۰. دلایل اقتصادی

تتبع در نظام خانواده نشان می‌دهد از جمله مسائلی که در چند دهه اخیر میل به فرزندآوری را کم‌رنگ کرده مشکلات معیشتی، تورم بالا و نیازهای اولیه فرزند است. تورم افسارگسیخته در دوده دهه اخیر به شدت بر مسئله فرزندآوری تأثیر گذاشته است. براساس برخی پژوهش‌های صورت گرفته، بسیاری از والدین، اوضاع اقتصادی، عدم تأمین نیازهای زندگی و تورم را دلیل عدم میل به فرزند می‌دانند. (صادقی حسن‌وند، ۱۳۹۶) نظام خانواده با دوری از فرزندآوری از چالش‌های اقتصادی که ممکن است با تولد فرزند دامن‌گیر خانواده باشد، دوری می‌کند (عباسی شوازی و خانی، ۱۳۹۳).

۱۰-۲. اشتغال زنان

با سیری در تاریخ اشتغال زنان، نظام سرمایه‌داری برای رسیدن به منفعت و کسب سود بیشتر از موقعیت نامناسب زن در کشورهای غربی سوءاستفاده کرد و با شعار مالکیت زن، دستیابی به قدرت و خارج شدن از سیطره مرد، او را به خارج از خانه فراخواند و به استخدام کارخانجات درآورد. دولت‌ها نیز با وضع قوانین خاص برای اهداف سرمایه‌داری تلاش کردند که نتیجه‌ای جز اشتغال زنان در خارج از خانه نداشت. ویلیام گاردنر (۱۳۸۶) می‌گوید: «کانادا و سوئد و همه دولت‌های رفاه‌طلب دریافته‌اند برای سود بیشتر و درآمدهای مالیاتی بیشتر، بهترین راه این است که مادران به خارج از خانه فراخوانده شوند، تاجایی که در کشور سوئد باقی ماندن زنان در خانه نوعی خیانت به دولت است». در کشور ایران نیز در زمان پهلوی با شعار ضرورت حضور زن در اجتماع این تفکر غربی رواج یافت. در آن دوران، نقش مادری نقشی فرعی قلمداد می‌شد.

اشتغال زنان در محیط خارج از خانه به دلایل اقتصادی و نیاز اجتماعی به شغل و حرفه زنانه یکی از علل میل به عدم فرزندآوری است. اشتغال به کار خارج از منزل یکی از سیاست‌های زنان در جامعه امروزی است. (معدنی و نژادفلاح، ۱۳۹۳) مشارکت زنان در فعالیتهای اقتصادی با درصد بالا باعث تحمل فشار جسمی روانی بیشتر می‌شود که این فشار روانی بر موقعیت

۱. باتوجه به مواد ۹۵۷، ۸۷۵، ۶۹ و ۷۰ قانون مدنی شرط بهره‌مندی جنین از حقوق، حیات حین ولادت است.

جسمی و روحی زنان در فرزندآوری تأثیر دارد (کاظمی، ۱۳۸۹). کسب موقعیت‌های اجتماعی باعث شده است امروزه حتی زنان طبقات مرفه نیز به مشاغل خارج از خانه روی آورند براساس برخی تحقیقات میدانی از زمانی که زنان به شغل خارج از منزل روی آورده‌اند تعداد فرزند رشد معکوس داشته است (علاسوند، ۱۳۹۲). در برخی از مطالعات انجام شده نیز مشخص شد که بین تک فرزند با شغل زنان رابطه معناداری وجود دارد (حسینی، و همکاران، ۱۳۹۵).

۱۰-۳. تحصیلات زنان

تحصیلات زنان نیز مانند اشتغال آنها یکی از متغیرهایی است که بر فرزندآوری تأثیر دارد. (محمودیان، ۱۳۸۹) تحصیلات زنان باعث بالا رفتن سن ازدواج می‌شود. بعد از تحصیلات با ورود زنان به جامعه برای اشتغال، داشتن فرزند یکی از بازدارنده‌ها برای تثبیت موقعیت آنهاست که از آن دوری می‌کنند. براساس برخی تحقیقات، بین تحصیل و اهمیت آن در زندگی فردی و اجتماعی با فرزندآوری و تک‌فرزند رابطه مستقیم وجود دارد. در برخی تحقیقات دیگر بین تحصیلات و گرایش به فرزندآوری رابطه منفی وجود دارد و هرچه تحصیلات زنان بیشتر باشد میل به فرزند در آنها کمتر می‌شود (ارجمند سیاه‌پوش و برومند، ۱۳۹۵).

۱۰-۴. رواج اندیشه فمینیستی بر تحقیر نقش مادری

مادر بودن در میان ادیان الهی مورد ستایش و سفارش است و ارزش زیادی دارد. (طباطبایی، ۱۳۶۴، ۵۱۳/۷) خداوند در آیه ۱۴ سوره لقمان می‌فرماید: «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ؛ و ما انسان را درباره پدر و مادرش سفارش کردیم، مادرش او را حمل کرد، درحالی که هر روز ناتوان‌تر می‌شد، (و شیر دادن) و از شیر گرفتنش در دو سال است، (به او سفارش کردیم که) برای من و پدر و مادرش سپاس گزار، که بازگشت (همه) فقط به‌سوی من است». نقش مادری در آموزه‌های دین اسلام نقش تعالی و به‌رشد رساندن انسان بوده و مقام والایی است. در روایات نیز بر نقش مادری بسیار تأکید شده است. آنچه امروزه تفکر مادر بودن در میان جامعه را کم‌رنگ کرده تفکرات حاصل از اندیشه‌های لیبرالیستی است که باعث تغییر در نگرش به نقش مادری شده است. در میان تفکرات لیبرالیستی، فرزند داشتن، بارداری و زایمان، ابعاد منفی دارند. این تفکر غرب در جوامع اسلامی باعث شده است برخی به‌سمت آن بروند. از پیروان جریان فمینیسم، مادری را نوعی تحمیل به زن می‌داند که او را از خودش بیگانه می‌کند. وی بارداری را ماجرای غم‌انگیزی می‌داند که در زن بین خودش و خودش صورت می‌گیرد. در نظام فمینیستی، مادری فاقد ارزش است و تأمین‌کننده نیازهای روحی زن نیست. این جریان، تجربه مادری را برای یک‌بار کافی می‌داند و بودن زن در خانه و تربیت طفل را باعث فرسودگی زن دانسته و نقش‌های خارج از خانه به زن پیشنهاد می‌کند. رواج این تفکر تاحد زیادی باعث شده است زنان از فرزندآوری روی‌گردان باشند.

۱۰-۵. مدیریت بدن

مدیریت بدن به‌معنای نظارت و دستکاری مستمر ظاهر و مرئی بدن (محمودیان، ۱۳۸۹) و جذابیت جسمانی و اهمیت خود و از محصولات جامعه مدرن است (شکرپیگی و امیری، ۱۳۹۰). مدیریت بدن از موضوعاتی است که در دهه‌های اخیر در بین زنان نمود و اهمیت زیادی پیدا کرده است (فاضلی، ۱۳۸۲). در ایران، آمار دقیقی نمی‌توان از مدیریت بدن در زنان ارائه کرد، ولی باتوجه به شواهد، این موضوع درحال گسترش است (تقوایی‌فرد، ۱۳۹۹). موضوع نگران‌کننده، توجه افراطی زنان به مقوله بدن و تلاش در کنترل آن است تاجایی که برخی زنان تعادل اندام خود را بر فرزندآوری ترجیح می‌دهند. در نگرش این زنان، تقدس مادری کم‌رنگ است. این نوع تفکر محصول رسانه‌ها و فرهنگ غرب در دهه‌های اخیر است که در گذشته چنین تفکری وجود نداشت (رضایی و محمودیان، ۱۳۹۱). در تحقیقات صورت‌گرفته، بین میزان مدیریت بدن در زنان با فرزندآوری رابطه معناداری وجود دارد. هرچه اهمیت اندام و بدن در بین زنان بیشتر باشد تمایل به فرزندآوری کمتر و نگرش آنها به فرزند کمتر است (کاوه فیروز، ۱۳۹۵، تقوایی‌فرد، ۱۳۹۹). این زنان یا به داشتن فرزند تمایلی ندارند و یا به تک‌فرزند مایل هستند (کاوه‌فیروز، ۱۳۹۵).

نتیجه‌گیری

فرزندآوری یک حق و از امور اعتباری است. ادله کسانی که به حکم‌بودن فرزندآوری معتقدند، مخدوش است؛ زیرا آنها فرزندآوری را از امور اعتباری محض می‌دانند که باید با ساقط کردن آن از بین برود، درحالی‌که فرزندآوری جزو امور اعتباری محض نیست که با ساقط کردن آن، اصل منشأ آن یعنی، بدن انسان از بین برود. برخی امور اعتباری به‌جز عالم اعتبار در عالم خارج نیز منشأ وجودی دارند مانند فرزندآوری که در عالم ماده، بدن انسان وسیله تحقق این حق است و با از بین رفتن و ساقط کردن آن، منشأ مادی آن از بین نمی‌رود. بنابراین، در اینجا دو مسئله مطرح است: یکی حق فرزندآوری که امری اعتباری است و دیگری منشأ شکل‌گیری این حق که بدن انسان است؛ این دو از یکدیگر جداست. فرزندآوری نه مقتضی ذات عقد و نه مقتضی اطلاق عقد است، بلکه حقی مشترک بین زوجین است که می‌تواند در ضمن عقد نکاح یا شرط، آن را به الزام و پشتوانه قانونی تبدیل کنند. اگر مشروط‌علیه از انجام تعهد خودداری کرد می‌توان او را الزام به تعهد کرد.

گاهی ممکن است حق مادری با برخی از حقوق دیگر در تعارض باشد. اگر فرزندآوری با سلامت کودک در تعارض باشد براساس روایات و روح حاکم بر قوانین، حق سلامت طفل مقدم می‌شود. در تعارض حق فرزندآوری با حق عزل زوج، تا زمانی که این تأخیر مصداق ضرر و امساک به غیر معروف نباشد باتوجه به عموم آیه حرث و اطلاق ادله قوامیت شوهر، حق شوهر مقدم می‌شود، ولی زوج می‌تواند ضمن شرط هنگام عقد آن را محدود کند. در تعارض فرزندآوری با حق تمتعات جنسی زوج، به‌نظر می‌رسد باید به قواعد اولیه در فرزندآوری رجوع کرد. انگیزه اشتغال، تحصیلات زنان، دلایل اقتصادی و رواج اندیشه فمینیستی مهمترین علل روی‌گردانی والدین از فرزندآوری یا تک‌فرزندی است.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. این موضوع توسط تمامی نویسندگان تأیید شده است.

عدم سوءرفتار علمی

مواردی مانند جعل داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت ادبی (پلجیاریسم) و هرگونه رفتار غیراخلاقی دیگر در این پژوهش به‌طور جدی پرهیز شده است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان به‌صورت مساوی در طراحی پژوهش، نگارش مقاله، و ویرایش نسخه‌های نهایی مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچگونه منافع مالی یا شخصی که بر نتایج تحقیق تأثیرگذار باشد، وجود نداشته است.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله از همه همکاران دانشگاه یاسوج به‌ویژه اساتید گروه علمی فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه یاسوج و اساتید گروه علمی فقه و حقوق دانشگاه شهید مطهری تهران که در این پژوهش با نویسندگان همکاری کردند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنند.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۷۶). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر، تهران: دارالقرآن الکریم.
- احمدبن حنبل (۱۴۱۶هـ.ق). مسند/احمد. قاهره: دارالحدیث.
- ارجمند سیاهپوش، اسحق، و برومند، ناهید (۱۳۹۵). بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر گرایش به فرزندآوری در شهر اندیشمک با تأکید بر سبک زندگی، مطالعه موردی زنان متأهل کمتر از ۳۵ سال. نشریه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، ۲۱(۶)، ۹-۲۴.
- افشار قوچانی، زهره، و ایزانلو، محسن (۱۳۹۳). مطالعه تطبیقی امکان مطالبه زیان ناشی از تولد و زندگی و ارکان مسئولیت در آن. نشریه مطالعات حقوق تطبیقی، ۱(۵)، ۲۱-۳۵.
- امامی، سید حسن (۱۳۸۶). حقوق مدنی. تهران: اسلامیه.
- انصاری، شیخ مرتضی (۱۴۲۰هـ.ق). المکاسب. قم: تراث الشیخ الاعظم.
- آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۲۴هـ.ق). کفایه الاصول. قم: نشر اسلامی.
- بن عباد، اسماعیل (۱۴۱۴هـ.ق). المحيط فی اللغة. محقق: آل یاسین، محمدحسن. بیروت: عالم الکتب.
- تقوایی فرد، لیلیا (۱۳۹۹). بررسی مدیریت بدن در زنان و تأثیر آن بر باروری. نشریه زن و جامعه، ۱۱(۴۳)، ۴۷-۶۶.
- جباری، مصطفی، و صابریان، بهروز (۱۳۹۳). تک‌فرزندی مصداق استفاده از حق سوء. نشریه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۶(۱۱)، ۵۱-۷۶.
- جبعی عاملی، زین‌الدین (۱۴۱۳هـ.ق). مسالک/لافهام. قم: مؤسسه معارف اسلامی.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۶۸). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵). تفسیر تسنیم. قم: اسراء.
- حرعاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۳). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
- حسینی بهسودی، محمدسرور (۱۴۲۲هـ.ق). مصباح الاصول. قم: مؤسسه احیاء آثار امام خویی.
- حسینی زیدی، سید ابوالقاسم، و قیاسی سونکی، خیرالله (۱۳۹۹). بررسی فقهی حقوقی تراحم حقوق در خانواده. نشریه آموزه‌های فقه مدنی، ۲۲(۱۲)، ۱۷۷-۲۰۲.
- حسینی، زینب، شیخی، محمدتقی، و بی‌بی رازقی، حجه (۱۳۹۵). تجربه زیسته زنان شهر شهریار از تک‌فرزندی. نشریه انجمن جمعیت شناسی ایران، ۲۱(۱۱)، ۸۲-۴۳.
- حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸هـ.ق). شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۱). رجال العلامة الحلی. نجف: منشورات المطبعة الحیدریه.
- حلی، فخرالمحققین (۱۳۸۷). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القوائد. قم: بی‌نا.
- حلی ابن فهد، شمس‌الدین محمد (۱۴۰۷هـ.ق). المذهب لبارع فی شرح المختصر النافع. محقق: عراقی، مجتبی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳هـ.ق). قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
- رحیمی، حبیب‌الله، و صادقی، محمدجواد (۱۳۹۷). ماهیت حقوقی فرزندآوری. نشریه خانواده پژوهی، ۱۴(۵۶)، ۴۶۷-۴۹۶.
- رضایی، مهدی، و محمودیان، حسین (۱۳۹۱). زنان و کنش کم‌فرزندآوری. نشریه مطالعات راهبردی زنان، ۱۴(۵۵)، ۱۷۳-۲۲۵.
- سیفی، غلامعلی (۱۳۸۹). آزادی اراده و سلب توانایی باروری. نشریه باروری و ناباروری، ۴(۱۱)، ۲۹۵-۳۰۳.
- شکریگی، عالییه، و امیری، امیر (۱۳۹۰). مدیریت بدن و مقبولیت اجتماعی. نشریه جامعه‌شناسی مطالعات جوانان، ۲(۳)، ۸۵-۱۰۸.
- شیخ مفید، محمدبن محمدبن نعمان (بی‌تا). المقنعه. قم: نشر اسلامی.
- صادقی حسن‌وند، علی (۱۳۹۶). تجربه زیسته زنان دارای یک فرزند. پایان‌نامه ارشد. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۳هـ.ق). التوحید. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طباطبائی یزدی، سید محمدکاظم (۱۴۰۹هـ.ق). العروه الوثقی. بیروت: اعلمی.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۶۴). المیزان. مترجم: موسوی همدانی، محمدباقر. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر قرآن. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۸۸). المبسوط فی فقه الامامیه. تهران: آثار الجعفریه المطبعة الحیدریه.
- عابدی، محمد، قبولی درفشان، سید محمد مهدی، و سعیدی، امیر (۱۳۹۴). موانع مسئولیت مدنی والدین در برابر فرزندان. نشریه وکیل مدافع، ۱۴(۵)، ۹۱-۱۰۵.

عاملی کرکی، علی بن عبدالعالی (۱۴۱۴هـ.ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد. قم: مؤسسه آل البيت.
عباسی شوازی، محمدجلال، و خانی، سعید (۱۳۹۳). ناامنی اقتصادی و باروری. نشریه نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، ۹(۱۷)، ۳۷-۷۶.

علاوند، فریبا (۱۳۹۲). زن در اسلام. قم: هاجر.
غدیری، ماهر، و نیک‌کار چنینجانی، طیبه (۱۳۹۷). گواهی سلامت پیش از ازدواج. نشریه خانواده‌پژوهی، ۱۴(۱)، ۱۱۳-۱۳۱.
غروی نایینی، میرزا محمدحسین (۱۳۷۳). منیه الطالب فی حاشیه المکاسب. تهران: المکتبه المحمديه.
فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۸۸). تقریر درس خارج فقه. مورخ ۱۳۸۸/۸/۲۵.

<https://fazellankarani.com/persian/lessons/3045>

فاضل هندی، محمدبن حسن (۱۴۱۶هـ.ق). کشف اللثام و الایهام عن قواعد الاحکام. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
فاضلی، محمد (۱۳۸۲). مصرف و سبک زندگی. قم: صبح صادق.
فروغی، سیدعلیرضا (۱۳۹۱). آثار و ویژگی‌های حق از دیدگاه فقه امامیه و قانون مدنی. نشریه علمی دانش حقوقی، ۱(۱)، ۱-۱۴.
قدرتی، فاطمه (۱۴۰۰). تقابل حق مادری با حق زوج، حق کودک و حق جامعه با نظر به حاکمیت قواعد اخلاقی تربیتی. نشریه مطالعات فقه تربیتی، ۱۵(۸)، ۱۵۷-۱۸۴.
کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۰). فلسفه حقوق. تهران: شرکت سهامی انتشار.
کاظمی، زهرا (۱۳۸۹). بررسی تأثیر آرمان‌گرایی توسعه‌ای بر شکاف بین نگرش‌های دختران و مادران آنها نسبت به ازدواج و خانواده. نشریه خانواده‌پژوهی، ۲۳(۶)، ۲۹۹-۳۱۲.
کاوه‌فیروز، زینب (۱۳۹۵). تأثیر مؤلفه‌های سبک زندگی بر نگرش به فرزندآوری. نشریه زن در توسعه و سیاست، ۲(۱۴)، ۲۱۷-۲۳۴.
کلینی، محمدبن یقوب (۱۴۲۹هـ.ق). الکافی. قم: دارالحدیث.
محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۹). شرط فرزندآوری و یا عدم آن. نشریه فقه پزشکی، ۲(۲)، ۱۱-۲۴.
محقق داماد، سید مصطفی (۱۴۰۶هـ.ق). قواعد فقه. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
محمودیان، حسین (۱۳۸۹). سن ازدواج در حال افزایش، بررسی عوامل پشتیبان. نشریه نامه علوم اجتماعی، ۴(۱۱)، ۲۷-۵۴.
مدیر، فاطمه، و رحیمی، علی (۱۳۹۵). بررسی تأثیر اشتغال زنان بر خانواده. نشریه زن در توسعه و سیاست، ۲۰(۵۵)، ۱۵۳-۱۷۰.
مرتضی الزبیدی، محمد (بی‌تا). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دارمکتبه الحیاه.
مشکینی، علی (۱۳۸۵). مصطلحات فقه. قم: انتشارات الهادی.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۴۰۵هـ.ق). تعلیقه علی نهاییه الحکمه. قم: در راه حق.
مصطفی، ابراهیم (بی‌تا). المعجم الوسیط. تهران: المکتبه العلمیه.
معدنی، سعید، و نژادفلاح، مریم (۱۳۹۳). بررسی تأثیر اشتغال زنان بر خانواده. نشریه علوم رفتاری، ۲۰(۶)، ۱۵۳-۱۷۳.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). تحریر الوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
نجفی، حسن (بی‌تا). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. تصحیح: قوچانی، عباس. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
ولایی، عیسی (۱۳۸۷). فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول. تهران: نشر نی.